

Földes Györgyi

HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet

Kerekes Amália

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Hálózatfejlesztés. Kádár Karr Erzsébet *Gyönyörű ősz* című önéletrajzi regényének kiadástörténetei és nőtörténeti, műfajpoétikai összefüggései

1948-ban Kádár Karr Erzsébet ezt írta Kassák Lajosnak több mint huszonöt évnyi emigráció után hazatérését és az első világháború idején játszódó regényének magyar kiadását tervezve:

Az Athenaeum azzal utasította vissza, hogy abszolút irodalmi értékű munka, és sokkal kulturáltabb közönséget tételez föl mint a miénk (!). Maga tudja a legjobban, hogy mióta írok. Sohasem képzeltem, hogy ha végre eljön a mi időnk, akkor egy magyar tárgyú kortörténeti regénnyel, melyet dacára idegen tárgynak, idegen írónak, külföldi írók megkoszorúznak, még meg sem tudok jelenni. [...] Mivel maga előfordul benne, szeretném, hogy ezért is lássa, mielőtt esetleg közlöm. (Kádár Karr 1948)¹

Kádár Erzsébet (majd Elisabeth Karr, Kádár Karr Erzsébet) 1898-ban született Budapesten, szocialista költőként indult, majd több ízben publikált expresszionista verseket a *Mában*² (innen a Kassákkal való ismeretség) (Kádár 1918, 1919; Földes 2021, 97–105), később a németországi, franciaországi és nagy-britanniai emigrációban újságíróként, regényíróként, filmdramaturgként alkotott (Bondy 2016). Életműve csúcának a fentebb említett, a párizsi évek

¹ Kádár Karr Erzsébet hagyatékát a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Német Nemzeti Könyvtár frankfurti Exilarchivja őrzi. További anyagokat Kádár Karr Erzsébet fiától, Bondy Tamástól kaptunk, amit ezúton is hálásan köszönünk.

² Érdekes módon politikai elkötelezettsége – szemben sok maista költővel – avantgárd líráján nem ütött át, versei az elvont aktivizmusához-expresszionizmusához köthetők. Markorszaka után is sokáig az avantgárd versnyelvet használja, utóbb világosan megfogalmazott, klasszikusabb formájú költeményeket írt.

alatt írt *Alles ist umgekehrt* [Minden fordítva van] című regénye tekinthető,³ amelyet némileg átalakított szöveggel csak húsz évvel később, 1958-ban tudott végre magyarul kiadatni *Gyönyörű ősz* címmel (Kádár Karr 1958¹), s amely itthon azután is jórészt észrevétlen maradt. Noha az *Alles ist umgekehrt* egyes szám harmadik személyben beszéli el egy, az alsó középosztály és a középosztály határán felnövő lány gyermek- és kamaszkorát, baloldali mozgalmakhoz való kapcsolódását, irodalmi munkásságának kezdetét egészen az őszirózsás forradalomig, Köves Margit körülményei, életeseményei nagy vonalakban megfeleltethetők a szerzőével, azaz a szöveg önéletrajzi regénynek minősül. Az író e regényével megkapta a párizsi írói érdekképviselő, a Schutzverband deutscher Schriftsteller im Ausland (SDS) Heine-díját, amelyet a németül író emigráns és antifasiszta szerzők részére alapítottak (Földes 2022).⁴

Műfajok kereszteződésében

Kádár Karr Erzsébet életrajza társadalomtörténeti, politikai vonatkozásai, életműve műfaji sokfélesége miatt számos kontextusban szerepelhetne részben egyedi jelenségként, részben paradigmaticus példaként. Hogy ennek eddig kevés nyomát látni, az hipotézisünk szerint abból adódik, hogy Kádár Karr esetében a két megközelítési mód bizonyos fokig kioltja egymást, mivel a sikerei és kudarcai közti rendkívül nagy szintkülönbség okainak feltárása könnyen rövidre zárható a munkásmozgalom- és az emigrációtörténet triviális magyarázatainak bevonásával. Ezek a magyarázatok azonban teljesen elfedik azokat a jellegzetességeket, amelyek megragadása új impulzusokat adhatna mind az életrajzírás, mind pedig az önéletrajz-kutatás számára. A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy fölvázoljunk egy olyan értelmezési keretet, amelyik a relációnális biográfia és relációnális autobiográfia, az autoszociográfia, a női Bildungsroman, illetve az önéletrajzi regény műfajaihoz kapcsolódva lehetséges támpontokat ad a politikai aktivitás egykori formáinak modellálásához, valamint segít felülvizsgálni azt a munkahipotézisünket, miszerint az újabb elméletek és önéletrajzírói gyakorlatok felől nézve Kádár Karr regénypoétikájának helyi értéke pontosabban betájolható.

³ A regény német változatának tervezett kiadásából ízelítő jelent meg: Kádár-Karr 2023.

⁴ Az SDS-t eredetileg Németországban alapították 1908-ban, de Hitler hatalomra jutása után az Arbeitsgemeinschaft nationaler Schriftsteller (Nemzeti Írók Munkaközössége) vette át az irányítását. A száműzetésbe került írók Párizsban hasonló névvel új szakszervezetet hoztak létre. Díjukat a fiatal antifasiszta irodalmi tehetségek támogatására alapították. Első alkalommal 1937. május 10-én, a berlini könyvetetés évfordulóján ítéltek oda.

Kádár Karr Erzsébet esetében a politikai aktivitás témája azért válik különösen érdekessé, mert cselekvési lehetőségeinek önértelmezése és azok kortárs megítélése egy-egy csúcsponton fedésbe kerül egymással, majd hosszú évekre élesen különválnak. Ez a mozgás első közelítésében leírható a részleges érintkezésekre utaló metonímia alakzatával, mivel a csúcspontokon szinte nyomasztó mennyiségben bukkannak föl úgymond nagy nevek: így például a szerző a részletesebben tárgyalandó *Gyönyörű ősz* című regénynek az 1938-ban az emigrációs irodalom Heine-díjával kitüntetett eredeti, német nyelvű kézírata ürügyén André Gide-dal, Romain Rolland-nal, Henri Barbusse-szel, Anna Seghersszel, Lion Feuchtwangerrel, Alfred Döblinnel állt levelezésben, illetve személyes kapcsolatban, 1945 után pedig a hazai kiadás egyengetése kapcsán Lukács György, Bortstieber Gertrúd, Bölöni György, Kassák Lajos vagy Mesterházi Lajos is színre lépett. Végül azonban sem németül, illetve jó darabig magyarul sem adták ki a könyvet, mivel egyrészt a Heine-díjat meghirdető, szerény anyagi lehetőségekkel rendelkező írószervezet által felkért amszterdami Allert de Lange kiadó nem vállalt teljeskörű kötelezettséget a nyertes pályaművek megjelentetésére, Karr pedig a díjból csak egy kisebb összeggel tudott volna hozzájárulni a nyomdaköltségekhez (Winkler 1977, 198; Fischer 2021, 187–193), másrészt itthon a hagyatékban fennmaradt, később részletesen tárgyalandó levelek, szakvélemények szerint a kiadói lektorokkal gyűlt meg a baja az írónőnek a kézirat ügyében közbenjáró emigrációs kapcsolatok, illetve a szociáldemokrata és kommunista csoportok regénybeli ábrázolásának változó politikai megítélése miatt.

Minderre hivatkozhatunk ebben a Kádár Karr életrajzát is felvázoló tanulmányban (például arra, hogy a Heine-díj elnyerését követően Döblin és Brecht személyesen ellátogatott hozzá köszönteni őt) (Látogatás, 1938), de azért érdemes tekintetbe venni azt a szempontot is, miszerint – ahogy az ír-osztrák biográfia kutató, Caitríona Ní Dhúill a híres férfiak csatolt részeinek *félig privát* (*semi-private*) élettörténetét megalkotó relációs biográfiáról megjegyzi – a láthatóság ilyesfajta megteremtése gyakran azzal a veszéllyel jár, hogy ezeknek a kontingenciáknak a kidolgozása pusztán megerősíti a középponti perspektívát, ahelyett hogy kiaknáznánk a Donna Haraway által leírt szituációba ágyazott tudásban, a részleges nézőpontban rejlő lehetőségeket (Ní Dhúill 2009). Ez a módszertani figyelmeztetés Kádár Karr esetében is fontos lehet, már csak azért is, mert a feltűnő kudarcok miatt írói önképének is szerves része a prominens referenciák notórius, majd idővel egyre kétségbeesettebb hangoztatása, megerősítve saját alárendelt szerepét. Emellett viszont valóban ott áll érvelési stratégiájában annak hangsúlyozása is, hogy részleges nézőpontja, amelyet gyakran ért az anakronizmus vádja, a domináns csapási-

rányhoz képest nem az aktualitások lekövetésére, hanem egy újszerű aktualitás megteremtésére tett kísérletként értendő, és hogy ezzel egy valóban vonalas marxista poétikát kívánt volna megvalósítani (Kádár Karr 1958²), azaz egyszerűen láttatja magát a politikai mainstream részeként és azon kívül.

Az intézményi, azaz irodalompolitikai és irodalomesztétikai keretek meghatározó szerepének és a saját megítélése szerint a mozgalmi munka tökéletesítésére irányuló különutasságnak ez a sajátos ötvözete jellemzi az életút kulcsfontosságú állomásait. A *Gyönyörű ősz* a kispolgárságról való leválás sikertörténetét mutatja be a világháború előtti utolsó évektől az őszirózsás forradalomig, fókuszában egy tizenévesekből álló, kommunistává érő csapattal és bőségesen merítve *coming of age*-regények toposzaiból. Mindeközben az ábrázolást olyan történettudósi ambíció alapozza meg, amely a műfajra jellemző általánosabb eszmetörténeti vonatkozások helyett a politika- és eseménytörténeti adalékok sorjázásával a dokumentumregény irányába tolja el az osztályváltás pozicionálását. Ez az eljárás – egy további lehetséges elméleti referenciát bevonva – kevésbé radikális formában, de tendenciáját tekintve éppen Döblin támogatása miatt kapcsolatba hozható a Sarah Kofman által kidolgozott, idézetkollázsként értett diszkurzív identitás koncepciójával (Feyertag 2009, 229). Ezt a társítási lehetőséget erősíti, hogy több levelében Kádár Karr Erzsébet, amint erről a szempontról még szó lesz, az önművelést, a tanuló szubjektumot is magába foglaló Bildungsroman fogalma helyett a saját döntéseket háttérbe szorító Entwicklungsroman, fejlődési regény besorolást választja, utalva „a haladó ifjúság fejlődéstörténetére” (Kádár Karr 1938¹), amely végül demonstrálta a „munkásság és az értelmiség növekvő egységét” (Kádár Karr 1938²). Kádár Karr ezzel egyrészt szembement a polgári szubjektum megalkotásaként értett Bildungsroman konvencióival, másrészt viszont ezzel a címkével az ötvenes években magára vonta a vulgármarxizmus vádját is (Szépirodalmi 1951).

Az Entwicklungsroman akkor is kulcsszó lehet esetében, ha egy másik, alternatív fogalmat választunk ki vele kapcsolatban, tudniillik a klasszikus Bildungsromanhoz képest újításokat hozó ún. női Bildungsromant. A Bildungsroman szigorúbb definíciója egyrészt egy integer, lezárt énfelfogást feltételezne, másrészt kizárná a fennálló társadalmi viszonyokkal, a konvencionális ideológiákkal való vitás vagy ellentmondásos viszonyt. Ahogy Franco Moretti *The Way of the World, The Bildungsroman in European Culture* című munkájában fogalmaz, olyan műfajról van szó, amelyben eredetileg hangsúlyos a társadalomba való beilleszkedés mint az érettség elnyerésének záloga, ami így az egyéni személyiségfejlődés végpontja is lesz (1987, 27–28). A társadalmi normákat a személy saját akaratából, megszerzett meggyőződésének megfe-

lelően elfogadja, vagyis azokat személyisége részévé teszi. A külső kényszer és a belső ösztönzések egybeforrnak a beleegyezésben. A *Gyönyörű ősz* főszereplőjének, Margitnak azonban több szinten is küzdenie kell ezekkel, szembe kell mennie velük, éppen azért, hogy a végén – többé-kevésbé – megtalálhassa önmagát: ez a mozzanat kifejezetten a női Bildungsroman sajátja is, amely a (nőket érintő) társadalmi opressziót, kényszert sokkal inkább előtérbe helyezi a hagyományos változatnál, ezért az érlelődés-nevelődés folyamatát – az akadályoztatás miatt – nehezebbnek, megszakításokkal és visszaesésekkel telinek mutatja be.

Margit már gimnazista korától elégedetlen a társadalmi-politikai berendezkedéssel: aktívan részt vesz a baloldali mozgalom munkájában mint a Marx Kör egyik alapító tagja, s kora kislány éveitől frusztrálónak érzi (például anyja, az értelmes, olvasott, de háztartásbeliként az öt gyereke nevelésébe beleszűrűlő Ruth sorsát illetően) a nők társadalmi és politikai pozícióját, szerepvállalási lehetőségeit, a női szavazati jog hiányát.⁵ S noha nem törik le erővel az ambícióit, nem tiltják el minden kitörési lehetőségtől, mint nő eleve hátrányból indul akár családjában, akár a fiatal baloldali közegben. Halad, noha erősen ellenszélben, visszaszorítva, tanulmányait is újra-újra kezdve, azok szakmai irányát politikai kényszer hatására megváltoztatva (iparirajz-iskola, orvosi egyetem, közben költőként publikál). A körülményekkel valójában a továbbiakban, a végkifejletben sem békél meg teljesen, csak a történelem menete alakul úgy, hogy legalább időlegesen remény nyílik strukturális, a társadalom egészét érintő javulásra is, ami részleges megnyugvást és a saját személyiségét és jövőjét illetően alapvető felismeréseket hoz a számára (e változásokban, a forradalomban maga is részt vesz, igaz, nőként erősen a pálya szélére szorítva, még a saját szűkebb – ifjúsági – közegében, a Marx Kör tagjai között is).

A hagyományos, klasszikus Bildungsroman döntő mozzanatát, a „mindennel békekötés” gesztusát a cselekményt lezáró házasságban, családalapításban, a kiegyensúlyozott polgári élet megalapozásában szokás megtalálni, ennek viszont ellentmond a *Gyönyörű ősz* végkifejlete, amelyben Margit a függetlenséget választja, anyagi, életmódbeli és érzelmi-szerelmi tekintetben egyaránt (ráadásul mindezt úgy, hogy a konvencionális „nőinek” tekintett tulajdonságokat és foglalatosságokat – például „szelídség”, háztartás-vezetés a

⁵ Például amikor kislánykorában szembesül vele, hogy a nők nem szavazhatnak:

„Te is a demokráciát választottad?

– Én? – csodálkozott az anyja. Nőknek nincs választójoguk.

– Margit felütötte fejét, ajka előbb hangtalanul kérdezte:

– Micsoda? – Aztán kétségbeesetten: - Hát én csak akkor választhatnék, ha fiú lennék?”

(Kádár Karr 1958¹, 33.) Majd amikor anyja felvilágosítja, hogy vannak országok, ahol a nők is rendelkeznek választójoggal, elhatározza, hogy küzdeni fog érte. (Kádár Karr 1958¹, 35.)

munka mellett – nem tagadja meg, mert nem gondolkodik egymást kizáró ellentétekben). Szerelmét, Bélát, akivel évek óta kerülgetik egymást, végül így utasítja el:

Mi lesz belőlem? – ismételte Margit elgondolkozva. – Kemény ember, úgy gondolom. De attól még szelíd asszony maradhatok. Bölcs szeretnék lenni –, de olyan, aki örökké fiatal marad, játszani, tréfálni is tud. – Elgondolkozott. – Valószínűleg szegény maradok, tehát egy kicsinyes háziasszony lesz belőlem. De olyan – olyan szeretnék lenni, aki ha kell mindent, amit őrzött, habozás nélkül fel tud áldozni. Semmi esetre sem szeretném tizenennyolc éves koromban befejezni tanulmányaimat, a háztartásnak és egy férjnek szentelni életemet. Nem vágyódom egy cseppet sem kényelmes életre! (Kádár Karr 1958¹, 409–410)

Itt lehet megemlíteni viszont a relacionalitás, kapcsolatiság elvét szövegen belül is. Családjának története mellett Margit mozgalmi társainak sorsát is szorosan végigköveti a regény, a lány e tizenéves fiatalokkal való viszonyrendszerben (mellettük, azaz e viszonyoktól alapvetően befolyásoltan, olykor nekik ellenszegülve) érik felnőtté. Körülötte ugyanakkor találkozhatunk a történelem és az irodalomtörténet prominens alakjaival is: Margit a *Ma* fiatal költőjeként ellátogat Kassák lakására egy szerkesztőségi ülésre (noha érzi szemléletű különbségét is), megismerkedik a korábban a Tisza István ellen merényletet megkísérlő, ugyancsak Galilei-körös Lécai Jánossal is, sőt a forradalom idején a vezető politikusok (Károlyi, Jászi, Várkonyi városparancsnok) is feltűnnek a regényben egy fejezet erejéig, igaz, velük nem találkozik személyesen a főszereplő. Azaz a szövegen belül is megvalósul a relációs narratíva elve: Margit élete egy network elemeként alakul, s csak részben van kiemelve a többiek sorsához képest.

Ha ezt a szempontot emeljük ki, műfaji tekintetben Kádár Karr Erzsébet esetében egy relációs önéletrajzzal van dolgunk. Márpedig a relacionalitás elve a genderkutatások és a feminista irodalomkritika kérdésfelvetéseiben primordiálisnak tűnik (ti. társadalmi és pszichoanalitikus alapon is), és hosszú története van egyes teoretikusok, pl. Nancy Chodorow, Mary G. Mason, Susan Stanford Friedman, Nancy K. Miller munkáiban (Chodorow 1978, Mason 1980, Miller 1994, 2007, Stanford Friedman 1998).⁶ Ennek megfele-

⁶ Igaz, az ezredfordulóra kialakult egy vita, hogy nem túl tágas és homályos-e a fogalom, mivel nem létezik olyan identitás, amely valamilyen módon ne lenne relációs; ugyanakkor az kétségtelen, hogy megfigyelhető bizonyos fokozatiság e tekintetben, s vannak olyan önéletírók, akik életére olyan mértékben gyakorolt döntő hatást valamely közösség, a család vagy más személy(ek), hogy visszaemlékezésükben erre alapozták önelbeszélésüket. Anne Rüggeimeier egyenesen feltételezi a relációs autobiográfia önálló műfajként való létezését (Rüggeimeier 2014).

lően a relacionalitás gyakran érvényesül a női ön/életrajzokban, megalapozva a Bildungsroman női változatának egyik alfaját is: sőt, ezt a jellegzetességet figyelembe véve eljuthatunk a Kádár Karr Erzsébet által védekezéséppen felemlgetett Entwicklungsroman fogalmáig is, amely társítható a részleges nézőpont, a diszkurzív identitás és az idézetkollázs fogalmaival is, illetve a drámai feszültség hiányához is természetesen köthető – és mint látni fogjuk, az autoszociográfia műfaja is kapcsolható hozzá.

S még egy fontos műfaji megjegyzés: a mű egyes szám harmadik személyben szól, s mint ilyen, önéletrajzi regényként fogható fel, azaz belefér a keretbe, amelyet a transznacionalitás és a migráció szakirodalma az emigráns tapasztalat privilegizált irodalmi formájaként határoz meg, hiszen aszerint a memoárban, a biográfiában, az autobiográfiában és az útleírásban a mobilitás retorikája, a marginalitás és határtapasztalat, a vándorlás, kényszerű fordítások és cserék alapvető migrációs praxisként jelentkezhetnek (Jablonczay 2015).

Mindenesetre a *Gyönyörű ősz* mint egyes szám harmadik személyben megírt regény szemben áll az egyes szám első személyű autofikcióval (utóbbit Serge Doubrovsky terminológiája szerint különböztetjük meg) (1980). Az önéletrajzi regényforma e típusa egyfajta bújócska, rejtőzködés a szerző részéről, hiszen mivel neve nem egyezik az őt képviselni hivatott szereplőével, csak a kellően tájékozott befogadó ismeri fel, hogy az autobiográfia egy sajátos változatával áll szemben, más esetleg teljes egészében fikcióként olvassa – ez a vonás egyúttal távolságtartásra utal, (legalább látszólag) objektívabbá tesz, kiiktatja a vallomásjellegét. Másrészt viszont fel is ment minden részlet, elem referencialitásának számonkérése alól, hibriditást hoz létre, szabadon lehet a ténylegesen megélt tapasztalatokat kitaláltakkal keverni. S itt lehet utalni a jegyzőkönyv alapján arra a Szépirodalmi Könyvkiadóban lezajlott vitára, amelynek során a résztvevők (a kiadói lektor, az olvasóbizottság tagjai és maga Kádár Karr Erzsébet) a többórás eszmecsere folyamán egyszer sem hivatkoztak az autobiográfiai háttérre, meg sem említették (Gyorsírói jegyzőkönyv 1954). Valószínűleg a vita némely szereplője ezt nem is tudta, nem jött rá, másrészt maga a szerző sem volt abban érdekelt, hogy védekezéséppen rámutasson, a kifogásokkal illetett, kispolgári származású fiatalok csoportjának legfőbb szereplőjeként kiemelt leány-hőse, pontosabban annak modellje voltaképpen saját maga. Vagy amikor 1950-ben a filmadaptáció gondolata felmerült, a lektor arra hivatkozva utasította vissza a könyvet, hogy nem alkalmas nyersanyag: a szereplők a tömeggel mozognak, nincs kiemelt hőse, „kinek útját aggódva figyelhetnénk”, még ha talán leginkább Kornél lehetne az – azaz egészen biztosan nem ismerte fel a regény önéletrajzi jellegét, mert nem volt hozzá háttérinformációja (Lektori jelentés 1950).

Pedig az értelmezésnek az önéletrajzi regény irányába való eltolása sokat enyhített volna néhány kritikai megjegyzésen, amelyekre hivatkozva nem szándékozták kiadni a regényt: hogy az események a főszereplők (Margit és az unokatestvére Kornél,⁷ valamint egy idő után Margit „szerelme”, Béla) tudatán, reflexióin, érzésein keresztül kerülnek ábrázolásra, hogy ezeket „színfoltokban” ragadja meg a narráció (ráadásul itt a szerző tiltakozik az „impresszionista” jelző ellen, úgy javítja a lektori megfogalmazást, hogy ezek a színfoltok koncentrált munka eredményét mutatják stb.), hogy a munkásalakok kevésbé árnyaltan vannak bemutatva, inkább csak úgy, ahogy a Marx Kör fiataljai, s főként Margit látják őket.

A politikai kontextus

A regénykézirat a húszévesi hányattatások során folyamatosan újabb és újabb kontextusokba került a műfaji besorolás eszköztárának határait tekintve, és hasonlóképpen változott a politikai szubjektumot és a politikai csoportot megalkotó folyamat megítélése is. Az 1915-ben a tizenhat év körüli fiatalok által életre hívott Marx Kör a regény és a visszaemlékezések szerint a Galilei Kör ifjúsági tagozataként működött, de profilját tekintve kommunista volt, tevékenysége egyrészt a kölcsönös tanulásból, tehát a nevelődés közösségi formájából, másrészt a dominánsan szociáldemokrata háborúellenes kezdeményezések gyakorlati támogatásából tevődött össze, és a Tanácsköztársaság idején Fogarasi Béla oktatásügyi kezdeményezéseihez csatlakozott.⁸ A szociáldemokraták és a kommunisták közti viták megjelenítése a regény 1945 utáni magyarországi kiadástörténetének egyik sarkalatos pontja volt, mivel a szociáldemokratákkal szemben megfogalmazott kritika hol túlzásnak, hol elégtelennek bizonyult (Kádár Karr 1951). A Hazafias Népfront megalakulása úgy tűnt, kedvező helyzetet teremt a regény megjelentetésére, kétféle szempontból is. Egyfelől, mint Kádár Karr Bölöni Györgynek a kiadást sürgetve írja, nemcsak „az én ügyem, hogy a Hazafias Népfront idején ne utasíthasson vissza egy kiadó egy regényt, mely nem a proletariátus hegemoniájáról szól!” (Kádár Karr 1954) Másfelől a kiadói vitákra utalva a szerző hasonlóképpen helyezi

⁷ A német változatban még Máriusz. A szerző unokatestvérét valóban Kornélnak hívták: a Tanácsköztársaság idején a gazdasági népbiztosságon dolgozó Szabó Kornél 1924-ben fogolycserével a Szovjetunióba került, ahol újságíróként dolgozott, és a harmincas évek elején Kádár Karr Erzsébetet felkérte, hogy írjon a németországi munkanélküliekről, nőkről, ifjúságokról a volgai német földművesek lapjába. Vö. Kádár Karr, é. n.; Szabó 1932–1933; Páll 1958.

⁸ Vö. Kádár Karr é. n. A Galilei Kör történetéhez vö. Csunderlik 2017.

el regényét a politikai spektrumon: „Az egyik bizottsági tag azzal fejezte be szavait, hogy az egységfrontot jobb felé meglehetősen kitágították, végre itt az ideje, hogy balfelé (!) is megtörténjék” (Kádár Karr 1957). Mindez végül a kommunista párt hagyománytörténetét újraértelmező emlékév nyitányaként 1958-ban megjelent magyar nyelvű változatban a szociáldemokrata vonatkozások meghúzásához és részleges dereferencializálásához vezetett az egyenmű munkásság jelentőségének kidomborítása érdekében. Ilyen az a látszólag aprócska, mégis fontos húzás is a német kéziratához képest, amely azt a részt érinti, amikor a mindig különutas Margit a proletárdiktatúra fogalmával szembeül: a magyar verzióban törlésre került ugyanis az a mondat, amikor kissé megdöbbenve felteszi a kérdést, ha ez a politikai berendezkedés a szabadság elvével ellentétben áll, megfelelhet-e a számukra.

Az osztályszempont és az ideológia rövidre zárása és ennek kizárólagossága megint egy olyan aspektusra irányíthatja a figyelmet, amelynek historizálása és aktualizálása tanulságos lehet. Amíg a kézirat úgymond sikertörténetét az emigrációban kiadástechnikailag egy platformra került írók közegeiben helyezzük el, amiről Kádár Karr visszatekintve keserűen jegyzi meg, hogy talán a Heine-díj időközben túlságosan polgárinak bizonyult, addig ez a kritérium nem esik latba (Kádár Karr 1951). A díj odaítélése utáni levelezés egy rendkívül tág értelemben vett antifasiszta munkásmozgalom-felfogásról tanúskodik, mint ahogy maga Kádár Karr is fölteszi a kérdést a kolozsvári *Korunkkal* az egyes fejezetek megjelentetéséről levelezve, hogy a kiválasztott rész „lehet-e kissé politikai színezetű, vagy inkább emberi csupán” (Kádár Karr 1938³). Ez a kérdés a regénykézirat első cirkulálásának közvetlen kontextusában a polgári irodalomkritika összefüggésrendszerében marad, és a szereplők elégtelen körvonalazásának kritikáját (Bermann-Fischer 1939) leszámítva lényegében kimerül az „enyészetben a szépséget, az összeomlásban a hősiességet” felfedező „epikus tehetség” méltatásában (N. N. 1938).

Vissza a műfajhoz: autoszociográfia?

Egy kritikai mozzanat azonban ebből az időszakból tartósnak bizonyult, mégpedig az alapvető feszültség hiányolása (Kesten 1938), amire Kádár Karr csattanós válasza mindössze annyiból állt, hogy az összeegyeztethetetlen a fejlődési regény logikájával. Ez a szigorú elzárkózás a cselekményesítés bevett formáitól a hagyatékból valamennyire rekonstruálható egyéb kudarctörténetekben is visszaköszön. Első férjével, megint egy erős metonímia, a forgatókönyvíróként a németországi, majd amerikai emigrációban magasan jegyzett

Székely Jánossal⁹ együtt csatlakozik a regény különböző változataiban különféleképp referencializált Kassák-körhöz. Miután 1922-ben Németországba emigrálnak, Kádár Karr visszaemlékezései szerint az ő közreműködésével, a filmtörténetben azonban még erre utaló lábjegyzetet sem hagyva, Székely egymás után készít forgatókönyveket a mind témáját, az első világháborút, mind pedig technikáját, az első hangosfilmet tekintve úttörő jelentőségű vállalkozásokhoz.¹⁰ Kádár Karr folyóiratban közölt vagy hagyatékban megmaradt drámai munkásságából, amely részben témaként is megjeleníti a technikai tudást rutinosan használó, illetve a valóban teremtető művész ellentétét a közös alkotás folyamatában,¹¹ ugyanakkor valóban az látszik, hogy ő inkább epikus tehetség, akinek a drámái ugyan megidézik a tézisdrámák logikáját, de eltérnek a műfaji konvencióktól annyiban, hogy az ideológiai álláspontok ütköztetése helyett inkább párhuzamosan kibomló és végletesen szembenálló pozíciókat tesznek láthatóvá.¹²

Ez a sajátos értelmű „epikus tehetség”, a poentírozás hiánya, illetve ahogy később a magyar regény kéziratának egyik szakvéleménye fogalmaz, a több drámai mag egymásmellettiisége (Lektori jelentés 1950) a weimari köztársaság kontextusában a liberális lapok elutasító levelei alapján nem rendelkezett ko-

⁹ 1929-ig élnek együtt, 1931-ben válnak el. Székely John Pen néven komoly filmes sikereket ér el, Berlinben forgatókönyvíró és rendező, az ő nevéhez kötik az első európai hangosfilmet (*Melodie des Herzens, Vasárnap délután* 1929), olyan filmsztárok játszanak a filmjeiben, mint Marlene Dietrich vagy Emil Jannings. 1938-ban az Egyesült Államokba költözik. 1940-ben az *Arise, my Love* című film forgatókönyvéért Oscar-díjat kap.

¹⁰ Kádár Karr Erzsébet hagyatékában *Asszonyors* munkacímrel fennmaradt a részben a *Namenlose Helden* című világháborús film forgatásáról szóló regény kézírata. Székely János filmes karrierje mellett regényeket is írt, ezek közül a *Késértés* című regénye a háború után Magyarországon is megjelent, igazi szépírói sikereket viszont a német könyvpiacra ért el, legutóbb a hagyatékából lefordított és Kádár Karr regényéhez hasonlóan széles társadalmi tablót fölvezető második világháborús regényével (*Eine Nacht, die vor 700 Jahren begann*, 2023).

¹¹ Vö. Kádár Karr Erzsébet 1940. szeptember 6-i naplóbejegyzését (Kádár Karr 1939–1959): „A »minden fordítva van« a regény befejezése után éppúgy beigazolódott, mint a házasságom előtt, amikor pár hónappal azelőtt, hogy megismerkedtem volna Sz. Jánossal, megírtam a »Mária elmegy« című egyfelvonásost, amely azt a problémát tárgyalja, amikor két alkotó ugyanazon a művön dolgozik; akinek jobb a technikája, szerzőként (festőnőként) híressé válik, a valódi alkotó (Mária), aki bőkezűen ad, és gazdag, nagyszabású figura, a háttérben akar maradni; – ez azonban nem működik, [...] el kell válniuk, Mária abban a pillanatban hagyja el a társát, amikor végre rájuk mosolyog az úgynevezett szerencse, az erkölcsi és anyagi győzelem. Pont, ahogy ez a mi esetünkben is történt.”

¹² Vö. a színpadra szánt művek kiadásával foglalkozó Drei Masken Verlag 1930-as szakvéleményét (PIM V. 4737/38/15–18), amely méltatja Kádár Karr beküldött drámájának a lélektani finomságát, de kevesli benne a drámai impulzust. Az epizodikus szerkesztés miatt így magánügyként kezel egy általános problémát, ezért szélesebb társadalmi rétegeket érdeklő vitadrámának alkalmatlan.

molyabb piaci értékkel, de valamelyest eltért a weimari irodalom emigrációban kanonizálódó baloldali irányától is. Ahogy Kádár Karr Erzsébet 1954-ben a regénykézirat kiadói vitáján a szitokszóként használt, mert pusztán a „forradalmi askodást” pszichologizáló weimari irodalomra utalva védőbeszédében kiemeli:

Anna Seghers mellé állítottak, mint aki valami újat csinált a weimari irodalommal szemben. Azt mondták akkori kritikusaim, köztük Lukács György és a német kritikusok is, hogy ugyanazok a kvalitások jelentkeznek munkámban, mint Anna Seghersnél, Anna Seghers hibái nélkül. (Gyorsírói jegyzőkönyv 1954)

Kádár Karr ezzel az emigráció első éveinek irodalmi termését kísérő úgynevezett expresszionizmusvitára utal, melynek során Lukács György elmarasztalta Segherst a részletek riportszerű halmozása miatt (Schmitt 1973). Kádár Karr ily módon egy olyan analitikus perspektívát reklamál magának, amelyik a vita két sarokpontját kijelölő pszichologizáláshoz és objektiváláshoz képest kínál alternatívát.

Ha ismét egyfajta értelmezési vakfoltot feltételezünk a korabeli kritika eszköztárában, hiszen az ötvenes évek végén megjelent recenziók ezt a szempontot röviden elintézték „a serdülőlányok minden bájával” kialakuló nő „forradalmi romantikájával” (Ferenczi 1959, 4), talán nem túl erőltetett húzás ezt a vitát összevetni a fordított irányú osztályváltást megrajzoló autoszociográfia megítélése körül kibontakozó vitával, amely Annie Ernaux, Didier Eribon és Édouard Louis sikere nyomán az osztályeredet objektiválásának lehetőségeit tárgyalja (Prinz 2024; Blome–Lammers–Seidel 2022). Az analógia tematikus vonzatai mellett, mint például az elidegenedési tapasztalatot kísérő osztályszégyen megjelenítése Kádár Karr regényében a hadigazdaságból szemérmetlenül hasznot húzó apafigura példáján, közös pont az az autoszociográfia pozitív hozadékaként elkönyvelt eljárás, amely a társadalmi reprodukció és a szimbolikus erőszak mechanizmusait a szerkezeti sajátosságok és az egyéni cselekvőképesség állandó egymásra vonatkoztatásával teszi megtapasztalhatóvá. Erre a szempontra utal a Magyar Munkásmozgalmi Intézet szakvéleménye is, azonban negatív előjellel, amikor hiányolja annak az összefüggésnek a feltárását, amely a szerkezeti erőszak és a Kádár Karr nemzedéki élménye között állt fenn, vagyis hogy a fiatalok „ösztönösen érdeklődtek a munkásmozgalom iránt”:

Ezt azonban a mai olvasó tudhatja, ezt a könyv nem világítja meg, s így nem teszi hitelessé például Margitnak, a főhősnek szocialistává fejlődését sem. A kislány a Köves és a Zoller család bőven megmutatott polgári befolyása

alatt a kispolgári korlátoltság minden eszközével erősen elzártan, lényegében „kellemesen” konszolidált körülmények között nő fel. (Szaklektori megjegyzések é. n.)

Másfelől viszont a fenti analógia magába foglalja az Eribon-féle koncepcióval szemben megfogalmazott fenntartásokat is, miszerint az osztályok erőteljes szembeállítás az egyértelműen strukturált szociális tér látszatát kelti, s mindez végül a másik osztály melletti kritikátlan állásfoglaláshoz vezet (Völker 2020, 178–179).

Az autoszociográfia műfajának ezen jellegzetességei – amelyek oka, hogy a személyiséget társadalmi konstrukcióként határozza meg, az egyéni és közösségi tapasztalatokat pedig egyneműként fogja fel – a fenti kritikai kifogások révén (epikai sodrás és drámai feszültség hiánya, sorsok egymásmellettisége) visszakapcsolhatóak a már említett műfaji változatokhoz is, a relációnalitásból következő szövegstrukturáláshoz. A *Gyönyörű ősz* 1954-ben tartott vitáján egy hasonló értelemben megfogalmazott szemponttal kívánták hatástalanítani a kispolgársághoz tartozó szereplők önmozgását érintő kritikát:

Nagyon fontos funkciójuk van a regényben ezeknek a proletárfiguráknak, akik valamilyen módon mindig vagy előreviszik a hősök fejlődését, vagy hátráltatják. A lényeg az, hogy mindig a regény fordulópontján jelennek meg, s mindig jelentenek valamit, ha mást nem, akkor a mondanivalót mélyítik el, vagy egy reliefet adnak ahhoz, ami ott történik. (Gyorsírói jegyzőkönyv 1954)

Ez az elgondolás azonban, hasonlóan a fokozatos folyamatként értett fejlődés kritériumának hatályán kívül helyezésére tett kísérlethez, csak nyomokban fedezhető fel a regény megjelenése után közölt kritikákban. Margit „hol mint naiv, a világra rácsodálkozó fruska, hol pedig mint lángoló és harcoss forradalmár hősnő jelenik meg előttünk”, írja az *Élet és Irodalom* a többi szereplővel kapcsolatban a sematizmus vádját is fölelevenítve (F. I. 1959, 9), de szinte ugyanennek az érmének a másik oldala a polgári leányregények méltatásainak regiszterét felidéző könyvismertetés a *Népszavában*:

A regény másik kitűnő erénye: a hősnőben olyan embert ismernek meg a hozzá hasonló korú lányok, akiben barátnőt és példaképet találhatnak. Ennek a lány-korosztálynak már régen szüksége van hasonló könyvre. Kádár-Karr Erzsébet szép könyvét elsősorban a ma felnövő lányok könyvespolcra ajánljuk. Segíteni fog nekik az élet szép, eszmei céljainak megtalálásában. (Ferenczi 1959, 4)

A regény több mint húsz évet átfogó recepciótörténete mindazonáltal végig hasonlóan szélsőséges értékelések között mozgott, egy-egy mozzanata az adott korszak kultúrpolitikai vitáinak hű lenyomata volt, ugyanakkor a nőtörténeti és az önéletrajzi szempontok másodlagossága vagy akár teljes hiánya közrejátszott abban, hogy a regény realizmusának megítélése az irreálisan ugrásszerű, illetve a próbatételeket módszeresen leküzdő fejlődés kritériumainak függvénye maradt. A lehetséges műfajpoétikai összefüggéseinek felvázolásával összességében arra kívántunk rámutatni, milyen egyedi hangsúlyokat kap a Bildungsroman és az autoszociográfia közös jellegzetességeként tételezett „auktoriális koherencia és önmeghatározás” egy női önéletrajzi regény esetében (Schulz 2020, 89). Ebből a szemszögből a regény a Bildungsromannak egy olyan változatához (Entwicklungsroman?, női Bildungsroman?) kapcsolható, amely a személyes döntések lehetőségét némileg megvonja, s a társadalmi közegtől, körülményektől, az egyén körül megrajzolódó kapcsolati hálótól is függővé teszi.

Felhasznált irodalom:

- Bermann-Fischer, Gottfried. 1939. *Levél Kádár Karr Erzsébetnek*, 1939. június 10., Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/38/7.
- Blome, Eva, Lammers, Philipp, és Sarah Seidel (Hg.). 2022. *Autosozziobiographie. Poetik und Politik*. Berlin: Metzler.
- Bondy Tamás (szerk.). 2016. *Elisabeth Karr – Kádár Karr Erzsébet [vagy fordítva]: Versek, írások, dokumentumok*. Budapest, saját kiadás 2016.
- Chodorow, Nancy. 1978. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Csunderlik Péter. 2017. *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története 1908–1919*. Budapest: Napvilág.
- Doubrovsky, Serge. 1980. „Autobiographie/Vérité/Psychanalyse.” *L'Esprit Créateur* 20(3): 87–97.
- F. I. 1959. „Gyönyörű ősz. Kádár Karr Erzsébet regénye.” *Élet és Irodalom* 3(10): 9.
- Ferenczi Éva. 1959. „Kádár-Karr Erzsébet: Gyönyörű ősz.” *Népszava* 87(33): 4.
- Feyertag, Karoline. 2009. „Vom Genre der Biographie. Sarah Kofman zwischen Bibliographie und Biographie.” In *Die Biographie – Zur Grundlegung ihrer Theorie*, hg. v. Bernhard Fetz, 227–244. Berlin – New York: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110217414.3.227>

- Fischer, Ernst. 2021. *Der Buchhandel im deutschsprachigen Exil 1933–1945*. Teilband 1. Berlin: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110303353>.
- Földes Györgyi. 2021. *Akit „nem látni az erdőben”*. Avantgárd nőírók és női alkotók. Budapest: Balassi.
- Földes Györgyi. 2022. „Valaha volt avantgárd nőírók külföldön, avagy Földes Jolán és Kádár(-Karr) Erzsébet transznacionális érvényesülési stratégiái.” *Korunk* 33(11): 24–36.
- Gyorsírói jegyzőkönyv. 1954. *Gyorsírói jegyzőkönyv a prózai szakosztály 1954. május 10-én tartott olvasóbizottsági vitájáról*, Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/41/26.
- Jablonczay Tímea. 2015. „Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában.” *Helikon* 61(2): 137–156.
- Kádár Erzsébet. 1918¹. „Versek I-II.” *Ma* 3(2): 26.
- Kádár Erzsébet. 1918². „Mi volt ez?” *Ma* 3(5): 56.
- Kádár Erzsébet. 1918³. „Eső után” „Mérésre perdülőben”. „Úgy nem kell”. *Ma* 3(10): 116.
- Kádár Erzsébet. 1919¹. „Levegőre! (R. Gy-nek.)” *Ma* 4(2): 26.
- Kádár Erzsébet. 1919². „Nézd!” *Ma* 4(4): 63.
- Kádár Erzsébet. 1938¹. *Levél Romain Rolland-nak*, 1938. március 31. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/98
- Kádár Erzsébet. 1938². *Levél Hermann Kestennek*, 1938. augusztus 28. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/71.
- Kádár Erzsébet. 1938³. *Levél a Korunk szerkesztőségének*, 1938. november 24. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4764/215.
- Kádár Erzsébet. 1939–1959. *Naplójegyzetek*. Petőfi Irodalmi Múzeum V. 4737/43/23.
- Kádár Erzsébet. 1948. *Levél Kassák, Lajosnak*, 1948. február 1. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4767/90.
- Kádár Erzsébet. 1951. *Levéltervek Hans Marchwitzának*. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/95.
- Kádár Erzsébet. 1954. *Levél Bölöni Györgynek*, 1954. október 18. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/74/2.
- Kádár Erzsébet. 1957. *Feljegyzés a Gyönyörű ősz kiadásával kapcsolatban*. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/14.
- Kádár Erzsébet. 1958¹. *Gyönyörű ősz*. Utószó: Lányi Sarolta. Budapest: Magvető.
- Kádár Erzsébet. 1958². *Levél Aczél Györgynek*, 1958. december 7. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/70.

- Kádár Erzsébet. 2023. „Alles ist umgekehrt.” *Initium* 5(1): 187–227, <https://doi.org/10.33934/initium.2023.5.8>.
- Kádár Erzsébet. É. n. *Önéletrajzi feljegyzés*. Politikatörténeti Intézet, 867.f.1/k-1 ő. e.
- Kesten, Hermann. 1938. *Levél Kádár Karr Erzsébetnek*, 1938. augusztus 5. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/17.
- „Látogatás Kádár-Karr Erzsébetnél, a Heine-díjas magyar származású német írónál. Párizs, 1938. dec., A Népszava tudósítójától.” 1938. *Népszava* 66(280): 8.
- Lektori jelentés. 1950. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4347/56.
- Mason, Mary G. 1980. „The Other Voice: Autobiographies of Women Writers.” In *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, edited by James Olney, 207–235. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400856312.207>
- Miller, Nancy K. 2007. „The Entangled Self: Genre Bondage in the Age of the Memoir.” *PMLA* 122(2): 537–48. <https://doi.org/10.1632/pmla.2007.122.2.537>
- Miller, Nancy K. 1994. „Representing Others: Gender and the Subjects of Autobiography.” *differences* 6(1): 1–27. <https://doi.org/10.1215/10407391-6-1-1>
- Moretti, Franco. 1987. *The Way of the World. The Bildungsroman in European Culture*, translated by Albert Sbragia. London: Verso 1987.
- Ní Dhúill, Caitríona. 2009. „Biographie von ‚er‘ bis ‚sie‘. Möglichkeiten und Grenzen relationaler Biographik”. In *Die Biographie – Zur Grundlegung ihrer Theorie*, hg. v. Bernhard Fetz, 199–226. Berlin – New York: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110217414.3.199>
- Páll József. 1958. *Levél Kádár Karr Erzsébetnek*, 1958. december 13. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4937/38/46.
- Prinz, David. 2024. „Ein epistemologischer Selbstversuch. Konturen einer Praxeologie der Autosozio-biographie.” In *Doing Genre. Praxeologische Perspektiven auf Gattungen und Gattungsdynamiken*, hg. v. Angela Gencarelli, 45–68. Berlin – Boston: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111217741-003>
- Ruggemeier, Anne. 2014. *Die relationale Autobiographie: Ein Beitrag zur Theorie, Poetik und Gattungsgeschichte eines neuen Genres in der englischsprachigen Erzählliteratur*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag.
- Schmitt, Hans-Jürgen (Hg.). 1973. *Die Expressionismusdebatte. Materialien zu einer marxistischen Realismuskonzeption*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

- Schulz, Dirk. 2020. „Niedentisch. Fluchtbewegungen, Annäherungen, Festschreibungen”. In *Eribon revisited – Perspektiven der Gender und Queer Studies. Wiesbaden*, hg. v. Karolin Kalmbach, Elke Kleinau und Susanne Völker, 87–103. Wiesbaden: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-658-32196-3_6
- Stanford Friedman, Susan. 1998. *Mappings. Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*. Princeton, Princeton University Press.
- Szabó Kornél. 1932–1933. *Levelek Kádár Karr Erzsébetnek*. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/26.
- Szaklektori megjegyzések. É. n. *Szaklektori megjegyzések Kádár Karr Erzsébet „Gyönyörű ősz jött” című regényéről*. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4737/41/22.
- Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951. *Levél Kádár Karr Erzsébetnek*, 1951. augusztus 7. Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4937/38/58.
- Völker, Susanne. 2020. „Lossagen und Rückkehren: partiale Verbindungen und queere Klassenpositionen.” In *Eribon revisited – Perspektiven der Gender und Queer Studies*, hg. v. Karolin Kalmbach, Elke Kleinau und Susanne Völker, 175–193. Wiesbaden: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-658-32196-3_11.
- Winkler, Andreas (Hg.). 1977. *Hermann Kesten im Exil (1933–1940)*. Hamburg: Lüdke.
- „Zweimal Heine-Preis.” 1938. *Pariser Tageszeitung* 3(838): 3.